

ALOIS ANDRLE, VLADIMÍR SRB

SOUČASNÉ PROCESY POPULAČNÍHO VÝVOJE ČSSR A JEJICH VÝZNAM PRO GEOGRAFIÍ

Alois Andrle, Vladimír Srb: Recent Processes of the Population Development in the ČSSR and Their Significance for Geography. *Geogr. Čas.*, 35, 1983, 1; 3 graphs, 13 tables.

In the article, information of some new trends of the demographic development in Czechoslovakia is submitted. A set of pro-natality measures from 1968—1973 resulted in a significant increase of natality, which manifested itself especially in the Czech part of the Czechoslovak Federation. In late three years, however, the natality decreased significantly again, the mortality being not improving and thus the natural growths of population have decreased substantially. At the same time nuptiality decreases and both divorce and abortion rates increase. Owing to this fact it is necessary to revise the projects of population development for 1980—2000. These fact represent significant factors also for economic and settlement geography, especially with respect to the individual parts of the state territory, manifesting themselves considerably differentiatly.

VÝZNAM POPULAČNÍHO VÝVOJE PRO GEOGRAFIÍ

Je nepochybné, že geografie se nemůže omezovat jen na analýzu současného stavu naší země a jejích jednotlivých částí, ale musí soustavně sledovat a analyzovat i dynamické procesy v čase a prostoru — a to jak retrospektivně, tak perspektivně, z hlediska nově vznikajících a rozvíjejících se procesů, které umožňují předvídat budoucí vývoj.

Druhou skutečností je, že lidský potenciál naší země a jednotlivých jejích částí (včetně zdrojů pracovních sil) a změny v tomto faktoru představují jeden ze základních vstupů pro geografické úvahy o pravděpodobném budoucím vývoji, zvláště pro hospodářskou a sídelní geografii.

Vztahy mezi demografickými procesy a geografii jsou samozřejmě oboustranné. Spočívá to především v předpokladu, že geografie může a měla by aktivně využívat svých možností přispívat k osvětlení objektivních, popř. subjektivních příčin, které ovlivňují demografické jevy a procesy a zvláště jejich územní diferenciaci, zvláště pokud jde o faktory ekologické, ekonomické a sociální, event. fyzikálně geografické.

Předmětem této stati je především upozornit na některé závažné nové vývojové rysy demografických jevů a některé jejich územní aspekty, popř. dát podněty pro jejich geografické podrobnější hodnocení a zkoumání.

Pro demografické jevy, zvláště pro populační vývoj, je charakteristický především jejich dlouhodobý charakter.

Současný stav a struktura obyvatelstva jsou důsledkem předchozího, téměř stoletého vývoje obyvatelstva, a zároveň tvoří výchozí základnu pro další kulární vývoj.

Krátkodobé výkyvy ve směru zintenzivnění reprodukce nebo jejího zpomalení není nutno přeceňovat, pokud přímo necharakterizují typ reprodukce příslušného obyvatelstva. Tak je tomu např. v rozdílné přirozené reprodukci České socialistické republiky na jedné straně a Slovenské socialistické republiky na druhé straně.

Obyvatelstvo v českých zemích reagovalo až dosud na zevní podněty reprodukce (ekonomické, psychologické a j.) vždy rychleji než obyvatelstvo Slovenska a tato situace trvá, i když se intenzita reprodukce obyvatelstva v obou národních republikách přibližuje, a to zejména v obdobích zvýšené intenzity reprodukce.

Analýza vývoje a struktury obyvatelstva se nemůže zaměřovat na pouhé sledování vývoje počtu obyvatelstva, ale především na studium věkové struktury, typu reprodukce, typu řádu vymírání a důsledky reprodukce na početní a strukturální vývoj v budoucnu. Vyvozovat důsledky ze zjištění úrovně a rychlosti reprodukce je úkolem státní populační politiky, která je součástí celkové politiky stranických a vládních orgánů v různém časovém horizontu.

DOSAVADNÍ ČESKOSLOVENSKÁ POPULAČNÍ POLITIKA. NOVÉ JEVY DEMOGRAFICKÉHO VÝVOJE POSLEDNÍ DOBY A JEJICH VÝZNAM

Dosavadní československá populační politika byla od r. 1945 a bude i nadále v duchu základního ekonomického zákona socialismu pronatalitní, zaměřuje se na optimální růst obyvatelstva. Příznivý vývoj počtu obyvatelstva se oprávněně chápe jako doklad příznivého vývoje vyšší životní úrovně obyvatelstva v socialistické společnosti.

Současně však platí, že určitý počet obyvatel státního území a určitá jejich věková struktura jsou významnými faktory ekonomického rozvoje a tím i předpokladem pro další žádoucí vývoj životní úrovně obyvatelstva. Toto hledisko má mimoto i svou závažnou geografickou stránku. Jde o postuláty, které by postačilo uspokojit pouze v celcích a průměrech čs. federace a obou jejích částí. Je nutné sledovat i dlouhodobý cíl optimálního rozmístění populace a její optimální struktury podle potřeb ekonomického rozvoje (z hlediska podmínek současného i budoucího rozvoje výrobních sil a jejich rozmístění), racionálního využívání limitovaných zdrojů ČSSR (např. z hlediska fyzikálně geografického, využívání zemědělské půdy a krajiny a pod.), perspektivních koncepcí vývoje urbanizace a vývoje venkovského osídlení a ochrany tvorby životního prostředí. Z řady dalších aspektů je možné připomenout zejména problémy, které souvisejí na jedné straně s nadměrným nakupením obyvatelstva v některých částech naší země, na straně druhé složité otázky vznikající v jiných částech s příliš řídkým osídlením nebo regresivními populačními tendencemi. Z historicko-politického hlediska je třeba připomenout, že v první historické epoše poválečného vývoje jedním z úkolů pronatalitních opatření byla náhrada demografického oslabení našich zemí způsobeného odsunem německého obyvatelstva 1945—1946. Počet, hustota a vývoj obyvatelstva jsou i v

určité modifikované míře politicky významné [zvláště z hlediska českého pohraničí] i dosud, zejména s ohledem na značně rozdílné hustoty obyvatelstva v zemích střední Evropy, a na revanšistickou propagandu.

Státní populační politika je v časovém vývoji formulována s přihlédnutím k žádoucím dlouhodobým tendencím (demografická doktrína) nebo s přihlédnutím ke krátkodobějším potřebám. Československá populační politika vycházela dosud z dlouhodobých požadavků. Tím se lišila od státní politiky maďarské, polské, rumunské, bulharské a nejnověji sovětské. V povědomí obyvatelstva se zafixoval oprávněný názor, že stranické i vládní orgány sledují dlouhodobě politiku přírůstků obyvatelstva jako výraz životní úrovně, pocitu sociálních jistot i předpokladů dalšího rovnoměrného růstu v budoucnosti.

Všechna dosavadní pronatalitní opatření byla provázena — v různé intenzitě odpovídající intenzitě opatření — příznivým ohlasem ve formě zintenzivnění přirozené reprodukce obyvatelstva. Největšího rozsahu akcelerace přirozeného pohybu obyvatelstva bylo dosaženo v sedmdesátých letech v důsledku opatření z let 1968—1973, dosud nejkomplexnějších v historii Československa. Jejich efekt se stal předmětem studia a analýzy populačních politiků, resp. demografů ve většině zemí světa, sledujících pozorně vývojové tendence obyvatelstva v zemích s různým politickým systémem (Francie, USA, OSN, EHK a p.).

Příznivý populační vývoj ČSSR — délkou trvání deset let — hodnocený československými demografy jako mimořádný v historii pronatalitních opatření, byl vážně narušen poklesem porodnosti v r. 1980, provázeným nadto růstem úmrtnosti v témže roce, jejíž hladina vzbuzuje pozornost od poloviny šedesátých let a tím i prudkým snížením přirozeného přírůstu obyvatelstva. Důsledky tohoto obratu jsou znepokojující: v České socialistické republice klesla reprodukční míra pod „záchovnou míru“ jedno děvče za jednu matku již v r. 1980, v celostátním měřítku v r. 1981. Na základě zkušeností nelze tento jev pokládat už jen za krátkodobou záležitost, ale nepříznivý náznak pro dlouhodobou perspektivu. Dlouhodobé důsledky této úrovně reprodukce naznačují projekce (prognózy) vývoje obyvatelstva do r. 2000, zpracované v r. 1982. Tyto projekce se významně liší od starších projekcí i od projekcí provedených za ČSSR v orgánech OSN v r. 1980.

Současný populační vývoj

Po relativně dlouhém období příznivého populačního vývoje, jehož počátky lze datovat k r. 1969, došlo v r. 1980 ke změně průběhu nejdůležitějších křivek demografických procesů. Tak jako na vysoké sňatečnosti, rostoucí porodnosti a stabilizované úmrtnosti mělo dosud se lepšími věkovými složeními obyvatelstva jen malý vliv, tak i na zhoršení ukazatelů se změny ve věkovém složení populace podílely jen nepodstatně; v obou případech těžiště zřejmě leželo v jiných faktorech — pravděpodobně zejména ve sféře sociální, psychologické a sociologické (tab. 1).

Ke změnám v reprodukci došlo u všech základních ukazatelů: snížila se matečnost jako předpoklad růstu počtu rodin a tím i reprodukční základny, vzrostla rozvodovost jako činitel sociálně nezdravý, výrazně klesla porodnost jako základní předpoklad alespoň stabilizované reprodukce obyvatelstva, zvýšila se potratovost jako důsledek četnějšího odmítání dětí, značně vzrostla

Tab. 1. Přirozená měna obyvatelstva 1970—1981

Průměr let, rok	Sňatky	Rozvody	Živě narození	Potraty	Zemřelí	Přirozený přírůstek
ČSSR						
1970—1974	134 674	27 893	256 746	118 476	166 270	90 476
1975—1979	135 900	32 111	281 872	118 249	172 862	109 010
1980	117 921	33 863	248 901	127 194	186 116	62 785
1981 p ¹⁾	116 581	34 595	237 041	130 760	179 132	57 909
ČSR						
1970—1974	95 078	23 553	168 334	83 180	123 231	45 103
1975—1979	92 029	26 080	182 386	80 889	126 169	56 217
1980	78 343	27 218	153 801	86 503	135 537	18 264
1981 p ¹⁾	77 369	27 608	143 891	89 373	129 548	14 343
SSR						
1970—1974	39 596	4 340	88 412	35 296	43 039	45 373
1975—1979	43 871	6 031	99 486	37 560	48 693	52 793
1980	39 578	6 645	95 100	40 691	50 579	44 521
1981 p ¹⁾	39 212	6 987	93 150	41 387	49 584	43 566

¹⁾ Předběžný výsledek.

úmrtnost (ostatně považovaná už dlouhodobě za vysokou) a zmenšil se přirozený přírůstek obyvatelstva, který jen díky věkovému složení je ještě stále aktivní.

Sňatky a sňatečnost

Snížení sňatečnosti je možné označit za výrazné. Vliv věkového složení (úbytek počtu osob ve věku nejvyšší sňatečnosti) vysvětluje mezi r. 1975 a současnou dobou pouze asi polovinu poklesu počtu uzavřených manželství. Ostatní příčiny jsou zřejmě sociální, psychologické a sociologické (tab. 2).

Důležitý ukazatel — sňatečnost nevdaných žen — klesl ještě v r. 1981. Absolutní počet uzavřených manželství za první pololetí 1982 (51 921) byl již na

Tab. 2. Sňatky a sňatečnost 1979—1981

Rok	Počet sňatků			Na 1 000 obyvatel			Na 1 000 nevdaných žen starších 15 let		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
	1979	127 134	84 496	42 638	8,3	8,2	8,6	58,3	56,3
1980	117 921	78 343	38 578	7,7	7,6	7,9	53,6	51,9	57,4
1981 p	116 581	77 369	39 212	7,6	7,5	7,8	52,7	50,9	56,0

Tab. 3. Rozvody a rozvodovost 1979—1981

Rok	Počet rozvodů			Na 1 0000 obyvatel			Na 1 0000 vdaných žen		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
1979	32 241	26 191	6 050	2,12	2,54	1,22	8,41	9,95	5,03
1980	33 863	27 218	6 645	2,21	2,64	1,33	8,83	10,35	5,51
1981 p	34 595	27 608	6 987	2,26	2,68	1,39	9,09	10,60	5,81

úrovni r. 1981 [51 450], která sice není zcela příznivá, avšak lze očekávat, že k dalšímu poklesu nemusí dojít. I při příznivé míře sňatečnosti je ovšem nutno vždy mít na zřeteli, že značná část uzavřených manželství se rozvádí, takže výsledný efekt růstu počtu manželství nezávisí pouze na výši sňatečnosti.

Rozvody a rozvodovost

Rozvodovost v Československu plynule roste. K jejímu růstu došlo jak v r. 1980, tak v r. 1981. Skutečnou úroveň ukazují míry v přepočtu na 1000 vdaných žen (tab. 3).

V prvním pololetí 1982 bylo rozvedeno 17 503 manželství, v r. 1981 činil ve stejném období počet rozvodů 17 197. Počet rozvodů nevyjadřuje ovšem ještě sám o sobě míru narušených manželství. Na ni ukazuje spíše počet podaných návrhů na rozvod: v r. 1980 jich za rok bylo podáno 46 734, v r. 1981 47 674. Rozvodovost v SSR zůstává ještě stále přibližně poloviční než v ČSR.

Na 100 uzavřených manželství připadlo v r. 1981 již 29,7 rozvodů (ČSR dokonce 35,7, v SSR 17,8). Snížení sňatečnosti a zvýšení rozvodovosti mělo vliv na snížení přírůstku existujících manželství, v ČSR dokonce na jejich úbytek.

Čistý přírůstek (úbytek) manželství činil

v roce	ČSSR	ČSR	SSR
1979	16 214	2 431	13 783
1980	2 225	—6 684	8 909
1981p	2 700	—5 500	8 200

Bilance manželství, resp. jejich úbytek nevytvářejí tedy příznivé předpoklady přirozené reprodukce pro nejbližší léta, pokud by nedošlo ke zvýšení reprodukce starších manželství.

Narození a porodnost. Potratovost

K nejvýznamnější změně v oblasti reprodukce obyvatelstva došlo u porodnosti. V r. 1980 se počet narozených dětí snížil v průměru ČSSR o 8,6 % (v ČSR o 10,6 %, v SSR o 5,1 %) a v r. 1981 došlo k dalšímu úbytku počtu narozených v ČSSR o 4,7 % (v ČSR o 6,4 %, v SSR o 2,1 %) (tab. 4).

Mírně se zvýšil podíl mrtvě narozených dětí (zejména v ČSR). I nadále však zůstává hodnota ukazatele mrtvoroznosti v ČSSR jednou z nejpříznivěj-

Tab. 4. Narozeni a mrtvorozenost 1979—1981

Rok	Počet narozených			Z toho mrtvé			Z 1 000 narozených se narodilo mrtvé		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
1979	273 973	173 084	100 889	1 621	972	649	5,9	5,6	6,4
1980	250 385	154 665	95 720	1 484	864	620	5,9	5,6	6,5
1981 p	238 520	144 815	93 705	1 479	924	555	6,2	6,4	6,0

Ších ze zemí se srovnatelnou demografickou statistikou. Podle názoru demografů nízká úroveň mrtvorozenosti souvisí v určité míře s vyšší mírou těsně poporodní úmrtnosti (problém mateřské dovolené vzhledem k vitalitě narozeného dítěte, oznamovací praxe vitality ze strany porodnic). Na ukazatel celkové porodnosti však tento fakt zůstává bez vlivu.

Ve stejných relacích jako úhrnný počet narozených dětí klesl i počet živě narozených. Na 1000 žen v plodném věku se v ČSSR v r. 1981 živě narodilo už pouze 66,5 dětí. V SSR byla tato míra o 27,5 % vyšší než v ČSR (tab. 5).

Změny ve věkovém složení žen měly na snížení živorodnosti nepatrný vliv. Při zachování již nízké plodnosti z r. 1980, i v r. 1981 by se bylo mělo v ČSSR živě narodit 244,8 tisíc dětí, tj. o 3,3 % více než se skutečně narodilo; v ČSR se předpoklad a skutečnost lišily o -3,1 %, v SSR o -1,7 %. Při plodnosti z r. 1974 by se mělo v r. 1981 narodit 286 tisíc živých dětí, tedy o 20,7 % více než ve skutečnosti.

Pokles živorodosti pokračoval i v 1. pololetí 1982, neboť se narodilo pouze 119 670 živých dětí proti 121 542 ve srovnatelném období 1981. V ČSR se počet živě narozených snížil ze 74 381 na 73 495, v SSR ze 47 161 na 46 175 živě narozených.

Názorněji než absolutní data ukazuje důsledky klesání natality soubor ukazatelů reprodukce (tab. 6).

Při realizované plodnosti na úrovni r. 1981 by to znamenalo, že na jednu ženu, která se dožije věku 50 let, by připadlo v Československu pouze 2,09 živě narozených dětí, v ČSR 2,00, v SSR ještě 2,28. Současně by to znamenalo, že z hlediska bilančního každá žena by za sebe poskytla náhradu ve výši pouze 0,99 dívky, jež by se dožila jejího věku v době porodu, v ČSR však pouze 0,95, v SSR alespoň 1,08.

Tab. 5. Živě narození a živorodnost 1979—1981

Rok	Počet živě narozených			Na 1 000 obyvatel			Na 1 000 žen ve věku 15—49 let		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
1979	272 352	172 112	100 240	17,9	16,7	20,3	74,5	70,8	82,0
1980	248 901	153 801	95 100	16,3	14,9	19,1	67,9	63,2	77,3
1981 p	237 041	143 891	93 150	15,5	14,0	18,6	66,5	59,3	75,6

Tab. 6. Ukazatele reprodukce obyvatelstva 1979—1981

Rok	Úhrnná čistá plodnost ¹⁾			Hrubá míra reprodukce ²⁾			Čistá míra reprodukce ³⁾		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
1979	2,33	2,27	2,45	1,13	1,11	1,20	1,11	1,08	1,17
1980	2,15	2,07	2,32	1,04	1,00	1,13	1,02	0,98	1,10
1981 p	2,09	2,00	2,28	1,01	0,97	1,11	0,99	0,95	1,08

¹ Počet živě narozených dětí na 1 ženu, která se dožije 50 let.

² Počet živě narozených děvčat na 1 ženu, která se dožije 50 let.

³ Počet živě narozených děvčat na 1 ženu, která se dožije věku matky při jejich porodu (= směnná míra reprodukce).

Pokud by nedošlo k obratu v porodnosti, pak po uplynutí jedné generace (kolem 25 let) by se počet obyvatelstva ČSSR zmenšil o 1 %, v ČSR dokonce o 5 %. V SSR by se počet obyvatelstva zvětšil o 8 %.

Současný vývoj porodnosti je tedy nutno hodnotit z hlediska celkové dlouhodobé reprodukce obyvatelstva jako nejzávažnější.

V souvislosti s vývojem porodnosti je závažný i vývoj potratovosti. Potratovost se právem spojuje s vývojem porodnosti. Někdy se považují za spojitě nádobu. V minulých letech tomu tak bylo jen částečně. Počet potratů se sice zvětšil, avšak nikoli v míře, v jaké klesla porodnost. Mezi r. 1979 a 1980 se zmenšil počet narozených o 23 588 dětí, ale počet potratů vzrostl pouze o 3 954 případů. Mezi r. 1980 a 1981 se počet narozených zmenšil o 11 865 dětí, počet potratů však vzrostl pouze o 3 566. Znamená to, že snížení natality bylo především důsledkem zlepšení antikoncepce, takže jen menší část žen řešila nechtěné těhotenství potratem (tab. 7).

Růst počtu potratů souvisí se zvětšením počtu žádostí o umělé přerušování těhotenství, především mezi r. 1979 a 1980 (tab. 8).

Žádosti o povolení potratu jsou z asi 94 % vyřizovány kladně, což má příznivý vliv na to, že se ženy neuchylují k nelegálním přerušování gravidity. Přesto je žádoucí dále prohlubovat informovanost o kontracepci a dále rozvíjet možnosti její praktické využitelnosti.

Při zachování současné úrovně potratovosti by na jednu ženu připadlo v ČSSR při dosažení věku 50 let 1,15 potratů (ČSR 1,20, SSR 1,08)

Tab. 7. Potraty a potratovost 1979—1981

Rok	Počet potratů			Na 1 000 obyvatel			Na 1 000 žen ve věku 15—49 let		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
1979	123 240	83 624	39 616	8,1	8,1	8,0	33,7	34,4	32,4
1980	127 194	86 503	40 691	8,3	8,4	8,2	34,7	35,5	33,0
1981 p	130 760	89 373	41 387	8,5	8,7	8,2	35,7	36,8	33,5

Tab. 8. Žádosti o umělé přerušení těhotenství a umělé interupce 1979—1981

Rok	Počet žádostí o umělé přerušení těhotenství			Počet umělých přerušení těhotenství			Na 100 žádostí bylo umělých přerušení		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
1979	100 647	68 902	31 745	94 486	64 505	29 981	93,9	93,6	94,4
1979	105 932	73 036	32 896	100 170	68 930	31 240	94,6	94,4	95,0
1981 p	110 103	76 516	33 587	103 517	71 574	31 943	94,0	93,5	95,1

Zemřelí, úmrtnost a průměrná délka života

Úmrtnost byla obvykle považována za stabilizovanější jev než porodnost. Od padesátých let tomu tak není. Výkyvy ve vývoji úmrtnosti způsobují v současné době nerovnováhu v přirozené bilanci obyvatelstva. V Československu má od poloviny šedesátých let úmrtnost v podstatě nepříznivý vývoj, o čemž svědčí, že se od té doby naděje na dožití nezvyšuje, ale stagnuje. V r. 1964 byla např. střední (průměrná, očekávaná) délka života při narození 70,66 roku (muži 67,76, ženy 73,56) a v r. 1979, který byl velmi příznivý, došlo ke zvýšení na 70,78 roku (muži však pouze 67,24, ženy 74,33) [tab. 9].

Každá chřipková epidemie způsobuje jednorázové zvýšení úmrtnosti, v některých letech se zvláštní intenzitou.

V r. 1981 se sice úmrtnost snížila, avšak zůstává — i po vyloučení vlivu zhoršení věkového složení (stárnutí obyvatelstva) — nad dřívější hladinou. Za první pololetí 1982 zemřelo v ČSSR 94 286 obyvatel, kdežto ve srovnatelném období r. 1981 pouze 89 600. Znamená to opět návrat k vysoké úmrtnosti z r. 1980. Pouze vývoj v 2. pololetí 1982 by mohl mít vliv na celkové snížení této hladiny.

Na snížení celkové úmrtnosti se v r. 1981 podílel pokles úmrtnosti kojenců. Přesto počet 16,8 zemřelých do jednoho roku věku na 1000 živě narozených je v mezinárodním srovnání nepříznivý. Vysoká je jak novorozenecká úmrtnost do stáří 28 dní (11,9 na 1000 živě narozených), tak úmrtnost starších kojenců (nad 28 dní: 5,0 promile).

Příčiny úmrtnosti obyvatelstva si zachovávají stále stejné pořadí: na prvním místě stojí nemoci oběhové soustavy (52—53 % zemřelých), na druhém místě novotvary (19—20 % zemřelých). Na nemoci dýchacích orgánů umírá 8—9 % obyvatelů ročně (ze 100 zemřelých).

Tab. 9. Zemřelí, úmrtnost a průměrná délka života 1979—1981

Rok	Počet zemřelých			Na 1 000 obyvatel			Průměrná délka života při narození		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
1979	175 786	127 949	47 837	11,5	12,4	9,7	70,78	70,82	70,84
1980	186 116	135 537	50 579	12,2	14,0	10,1	70,37	70,38	70,50
1981 p	179 132	129 548	49 584	11,7	12,6	9,9	70,60	70,60	70,60

Tab. 10. Přirozený přírůstek obyvatelstva a vitální index 1979—1981

Rok	Přirozený přírůstek			Na 1 000 obyvatel			Živě narození na 1 000 zemřelých		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
1979	96 566	44 163	52 403	6,3	4,3	10,6	1 549	1 345	2 095
1980	62 785	18 264	44 521	4,1	1,8	8,9	1 337	1 135	1 880
1981 p	57 909	14 343	43 566	3,8	1,4	8,7	1 323	1 111	1 879

Přirozený přírůstek obyvatelstva

Bilance přirozené měny obyvatelstva, daná rozdílem počtu živě narozených dětí a zemřelých obyvatelů, se postupně zhoršuje. Vliv na to má v dlouhodobém vývoji především pokles živorodnosti (tab. 10).

V prvním pololetí 1982 se přirozený přírůstek snížil z loňských 31 942 obyvatelů na 25 384 obyvatelů (ČSR na 5 284, SSR na 20 100). Ačkoli bilance zůstává aktivní, je to jen důsledkem současného relativně ještě stále poměrně příznivého věkového složení. Míry reprodukce ukazují, že fakticky tomu tak již není, resp. perspektivně se dnešní aktivní bilance změní v zápornou. Tak je proto nutno hodnotit ukazatele přírůstku obyvatelstva i tzv. vitální index obyvatelstva, který rovněž zůstává v současné době formálně aktivní.

Územní aspekty přirozené reprodukce

Výstupní sestavy ústředních statistických orgánů o přirozené reprodukci obyvatelstva obsahují i okresní a krajský detail. Za okresy však jsou k dispozici pouze hrubé míry na 1000 obyvatelů, které neumožňují spolehlivé analytické zhodnocení reprodukce, neboť neodstraňují vliv věkového složení okresů, jež má často významný vliv na úroveň ukazatele. Naproti tomu jsou k dis-

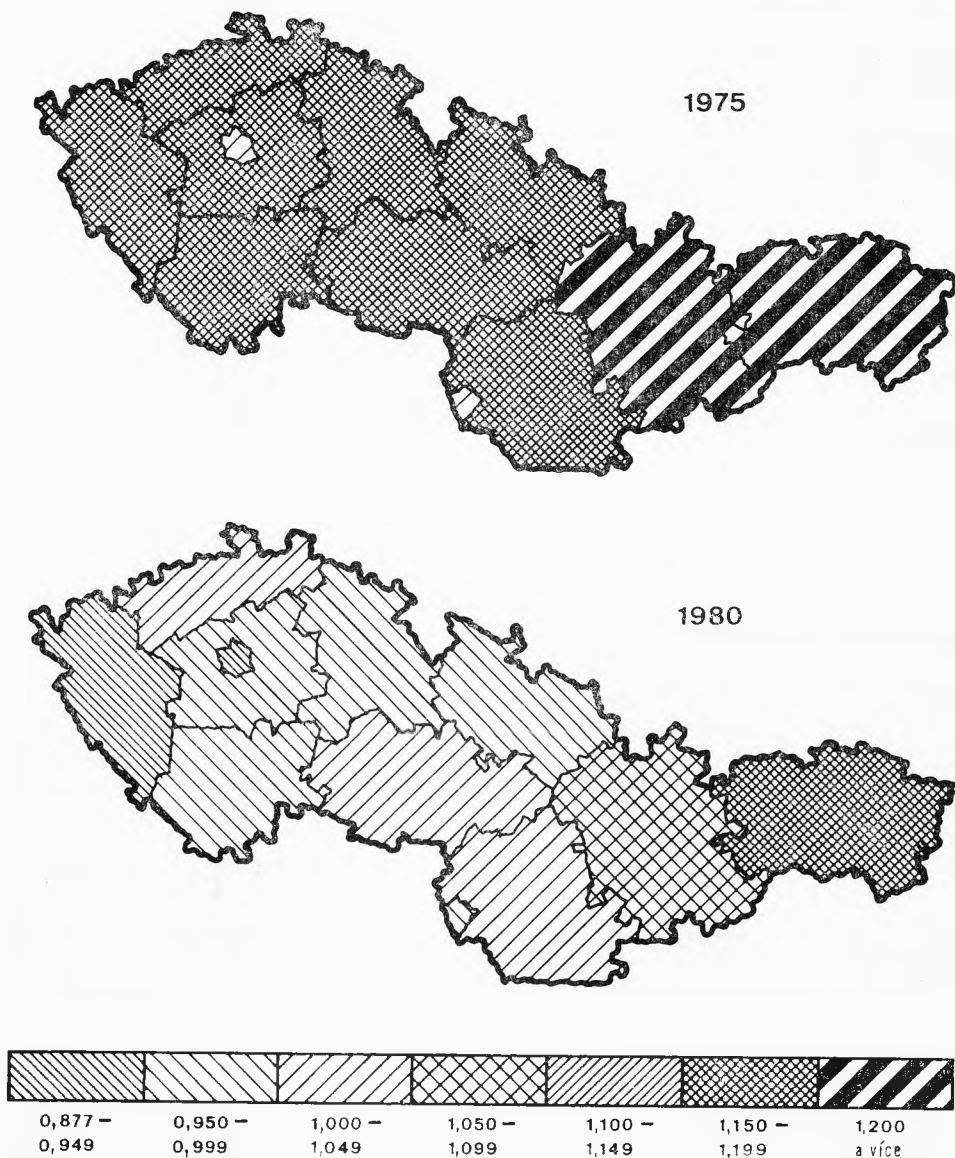
Tab. 11. Čistá míra reprodukce¹ 1975 a 1980 podle krajů

Kraj	Čistá míra reprodukce ¹		Pořadí krajů	
	1975	1980	1975	1980
Hl. m. Praha	1,009	0,877	11	12
Středočeský kraj	1,158	0,989	8—9	7
Jihočeský kraj	1,152	0,996	10	6
Západočeský kraj	1,184	0,946	4	11
Severočeský kraj	1,183	1,005	5	5
Východočeský kraj	1,172	0,988	6	8
Jihomoravský kraj	1,189	1,017	3	4
Severomoravský kraj	1,171	0,966	7	10
Hl. m. SSR Bratislava	1,006	0,977	12	9
Západoslovenský kraj	1,158	1,049	8—9	3
Středoslovenský kraj	1,203	1,098	2	2
Východoslovenský kraj	1,336	1,185	1	1

¹ Počet dívek na 1 ženu, které se dožijí věku matky v době porodu.

pozici analytické ukazatele podle krajů, jež mají stejnou kvalitativní úroveň jako ukazatele celostátní nebo republikové.

Uvedené srovnání zahrnuje obě nejsyntetičtější míry reprodukce, totiž „čistou míru reprodukce“ (čistá směnná míra) a střední délku života při narození (průměrná délka života novorozence). Porovnávají se r. 1975 a 1980, resp. průměr let 1974–1975 a 1979–1980 (tab. 11 a graf 1).

Graf 1. Čistá míra reprodukce obyvatelstva 1970 a 1980 podle krajů.

Tab. 12. Střední délka života při narození 1974—1975 a 1979—1980 podle krajů

Kraj	Střední délka života		Pořadí krajů	
	1974—1975	1974—1975	1979—1980	1979—1980
Hl. m. Praha	70,22	71,00	8	5
Středočeský kraj	69,79	70,30	10	10
Jihočeský kraj	70,70	71,15	4	4
Západočeský kraj	69,78	69,91	11	11
Severočeský kraj	68,76	69,54	12	12
Východočeský kraj	71,16	71,34	2	3
Jihomoravský kraj	71,44	71,37	1	2
Severomoravský kraj	70,42	70,47	6	9
Hl. m. SSR Bratislava	70,82	71,58	3	1
Západoslovenský kraj	70,36	70,58	7	7—8
Středoslovenský kraj	70,52	70,82	5	6
Východoslovenský kraj	70,13	70,58	9	7—8

Mezi r. 1975 a 1980 došlo k poklesu hodnoty celostátního ukazatele čisté míry reprodukce o 12,4 % (ČSR 15,4 %, SSR 9,2 %). Nejvyšší míru si i v r. 1980 zachovaly Východoslovenský a Středoslovenský kraj. Na poslední místo kleslo hl. m. Praha. Snížení čisté míry reprodukce ve Východoslovenském kraji bylo 11,3 %, v hl. m. Praze došlo ke snížení o 13,1 %. Z toho vyplývá, že úbytek plodnosti byl v jednotlivých krajích jako celku poměrně rovnoměrný. V roce 1980 sedm krajů mělo míru reprodukce pod hladinou 1,000, která je tzv. záchovnou mírou pro udržení současného počtu obyvatelstva. Pouze u pěti krajů by bylo možno počítat s perspektivními přírůstky obyvatelstva, z toho jen u dvou českých krajů (Jihomoravský a Severočeský).

Střední délka života se v celostátním měřítku prodloužila od průměru let 1974—1975 do průměru let 1979—1980 ze 70,26 let na 70,58 let, čili velmi nepodstatně. Šest krajů mělo střední délku života delší, dva stejnou, čtyři kraje měly ukazatel nižší. Krajské ukazatele zakrývají některé podstatné rozdíly mezi okresy, které jsou mnohem větší. Trvale nejlepšími kraji byly kraj Jihomoravský a Východočeský. K nim se přiřazovaly střídavě další kraje, např. Jihočeský, nyní i hl. m. SSR Bratislava. Na posledních dvou místech jsou již od počátku šedesátých let vždy kraje Severočeský a Západočeský. Na jejich vysoké úmrtnosti se podílejí zejména průmyslové okresy, např. Teplice, Chomutov, Sokolov a j. (tab. 12 a graf 2).

Vysoká úmrtnost v některých oblastech souvisí pravděpodobně zejména s ekologickými podmínkami, s prostředím, které vytváří nepříznivé zdravotní podmínky. Z tohoto hlediska je svým způsobem i ekologickým indikátorem. Snad jen díky značné migrační mobilitě obyvatelstva možno děkovat, že tento — ekonomicky nepříznivý faktor — kompenzuje negativní vliv životního prostředí některých vysoce průmyslových oblastí.

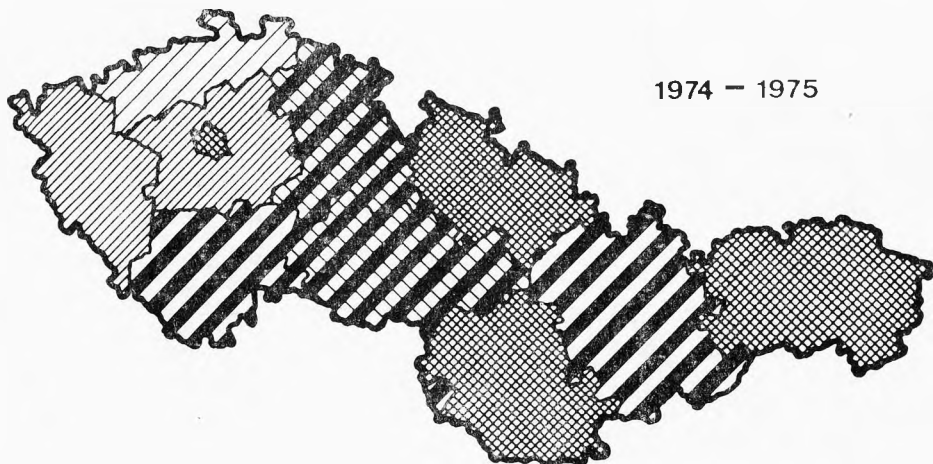
Mezinárodní evropské srovnání

Mezinárodní srovnání lze provádět obvykle jen na základě tzv. hrubých ukazatelů (hrubých měř) v přepočtu na 1000 obyvatelů, neboť většina zemí není schopna poskytovat analytické, event. agregované míry, vylučující vliv

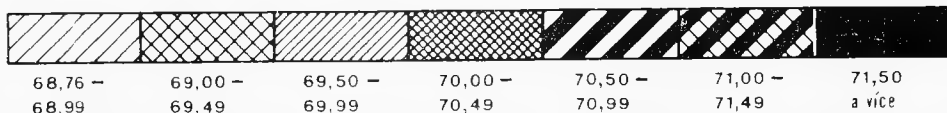
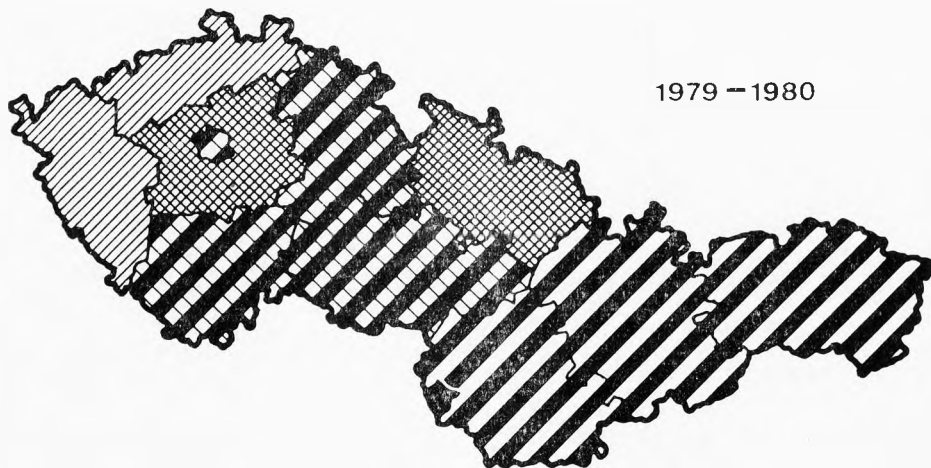
rozdílů ve věkovém složení, které mohou někdy velmi podstatně ovlivnit hodnotu ukazatelů.

Srovnání s jinými zeměmi vyúsťuje obvykle v hodnotící závěr, zda naše míry jsou příznivé nebo mezinárodně nepříznivé. To závisí na přístupu k tomuto hodnocení. Předně, zda československé míry odpovídají vnitřním představám

1974 – 1975

1979 – 1980

Graf. 2. Střední délka života při narození 1974–1975 a 1979–1980 podle krajů (v letech).

a záměrům v populačním vývoji, ale také na tom, zda československé míry považujeme za „autonomní“, nebo je hodnotíme v mezinárodním kontextu (zachovávání mezinárodních trendů).

Většina mezinárodně dostupných pramenů, resp. dat je z r. 1980. Proto naše srovnání je provedeno za tento rok.

Tab. 13. Projekce obyvatelstva 1980—2000 (FSÚ 1982) podle základních věkových skupin

Rok	Počet v tis.			Ze 100 obyvatel		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
Produkční věk						
1980	3 718	2 414	1 304	24,3	23,4	26,1
1990	3 468	2 128	1 340	22,2	20,7	25,0
2000	3 260	1 978	1 282	20,4	19,1	22,6
Produkční věk						
1980	8 685	5 806	2 879	56,8	56,4	57,6
1990	9 135	6 040	3 095	58,4	58,8	57,8
2000	9 710	6 286	3 424	60,7	60,8	60,3
Produkční věk						
1980	2 886	2 073	813	18,9	20,2	16,3
1990	3 028	2 104	924	19,4	20,5	17,2
2000	3 037	2 068	969	18,9	20,1	17,1
Celkem						
1980	15 289	10 293	4 996	100,0	100,0	100,0
1990	15 631	10 272	5 359	100,0	100,0	100,0
2000	16 007	10 332	5 675	100,0	100,0	100,0

Sňatečnost ČSSR v hodnotě 7,7 je v Evropě sice poměrně vysoká, ale jedna z nejnižších mezi evropskými socialistickými zeměmi, neboť jinde činila: SSSR 10,3 na 1000 obyvatelů, Polsko 8,6, Rumunsko 8,2, NDR 8,0, Bulharsko 7,9; Maďarsko mělo nuptialitu rovněž 7,7. Další země: Francie 6,2, Norsko 5,5, Itálie 5,7, NSR 5,9, Dánsko 5,2, Švédsko 4,5 atd. V severských státech a nyní i v NSR a ve Francii je zaznamenáván růst četnosti případů „přirozených svazků“ bez uzavírání manželství.

Rozvodovost je mezinárodně obtížně srovnatelná pro různorodost rozvodového zákonodárství, resp. rodinného a manželského práva. Československo je asi uprostřed škály mezi srovnatelnými státy, ČSR je mezi zeměmi s vysokou rozvodovostí, SSR naopak na druhém konci sestavy.

Živorodost 16,2 řadí ČSSR v Evropě za Irsko 21,9, Polsko 19,5, SSSR 18,3, Rumunsko 18,0, Jugoslávii 16,9 Portugalsko 16,8 (a na úroveň USA 16,2), Francie měla živorodost 14,8, NDR 14,6, Bulharsko 14,5, Maďarsko 13,9, Anglie

a Wales 13,5, Finsko 13,1, Nizozemí 12,8, Belgie 12,7, Norsko 12,5, Rakousko 12,0, Švýcarsko 11,9, Švédsko 11,7, Itálie 11,2, Dánsko 11,2, Dánsko 11,2, NSR 10,0. Pokud západoevropské země přijaly v posledních letech pronatalitní opatření, zatím nikde nebyla tak úspěšná, jako tomu bylo v ČSSR. Evropské hospodářské společenství pořádá nyní pravidelná zasedání k otázkám zvýšení natality.

Úmrtnost, charakterizovaná střední délkou života při narození, řadí Československo (podle výpočtů OSN na základě národních pramenů) porovnáním vývoje 1975—1980 z 28 evropských vybraných zemí na jedno z posledních míst mezi srovnatelnými zeměmi. V polovině šedesátých let zaujímal ČSSR 10.—11. místo. Pořadí zemí 1975—1980 podle „World Population Prospects as Assessed in 1980“ (New York 1981): Island 76,1 let, Švédsko 75,3, Norsko 75,0, Nizozemí 74,8, Švýcarsko 74,7, Dánsko 74,1, Francie 73,7, Kanada 73,5, USA 72,9, Kuba 72,8, Řecko 72,8, Španělsko 72,8, Finsko 72,7, Itálie 72,5, Spojené království 72,3, Irsko 72,2, Bulharsko 72,0, NDR 71,8, NSR 71,8, Belgie 71,8, Rakousko 71,7, Polsko 70,8, Rumunsko 70,4, ČSSR 70,2, Portugalsko 70,0, Maďarsko 69,9, SSSR 69,9, SSSR 69,6, Jugoslávie 69,4.

Perspektivy populačního vývoje

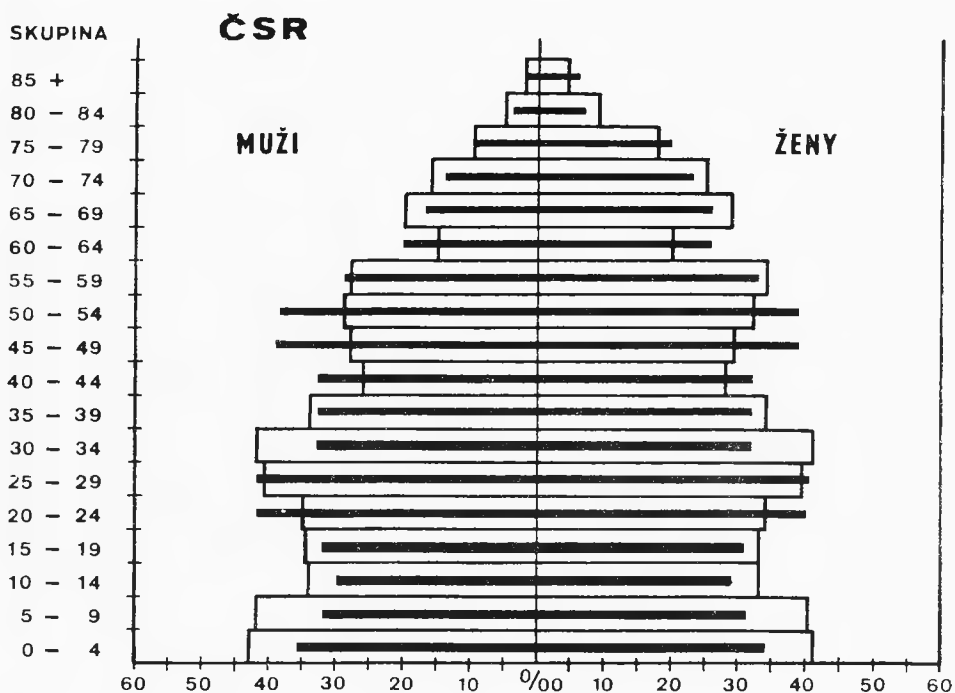
Podle projekcí československých ústředních statistických úřadů z r. 1974 se předpokládalo, že ČSSR bude mít v r. 2000 celkem 16 915 tisíc obyvatelů. Podle projekcí z r. 1980 měl počet obyvatelstva dosáhnout 16 703 tisíc obyvatelů, podle projekcí z r. 1982 však již pouze 16 007 tisíc. V těchto projekcích se promítly tendence zjištěné v reprodukci obyvatelstva v r. 1980 a 1981 (snížení realizované plodnosti, stagnace úmrtnosti). Projekce OSN z roku 1980 počítala s počtem 16 839 tisíc obyvatelů (všechny údaje bez migrace).

Vedle absolutního počtu obyvatelstva, jehož vývoj nebude příznivý, má veliký význam formování počtu a struktury obyvatelstva podle věku. Pro přehlednost postačí srovnání vývoje věkové struktury obyvatel podle základních, tzv. ekonomických hranic věku — třídění obyvatel na věk předprodukční, produkční a poprodukční (tab. 13).

Rozdílné tempo vývoje úhrnu obyvatelstva v jednotlivých etapách 1980—2000 jak z hlediska času, tak z hlediska rozdílů mezi ČSR a SSR, se promítne i do různých temp vývoje hlavních věkových skupin obyvatelstva. Uvažované snížení čisté míry reprodukce bude mít za důsledek pokles složky dětí v letech 1980—1990 o 6,7 % a v letech 1990—2000 o dalších 6 %. Vliv na to bude mít především snížení reprodukce v ČSR (nejprve o 11,8 %, pak o 7,0 %). Vývoj v SSR bude v nejbližších letech ještě relativně příznivý (přírůstek o 2,8 %), ale v posledním decéniu i zde dojde k úbytku dětí (o 4,3 %).

Z hlediska ekonomického bude vývoj obyvatelstva v produkčním věku příznivý: v letech 1980—1990 možno počítat s přírůstkem těchto obyvatel jakožto základního potenciálu pracovních sil o 5,2 %, v letech 1990—2000 dokonce o 6,3 %. Projeví se zde důsledek vyšší natality v sedmdesátých letech. Z hlediska této velké věkové skupiny bude vývoj příznivý nejen v SSR, ale i v ČSR (přírůstky budou 4,0 % a 4,1 %); v SSR se počet obyvatelstva v produkčním věku zvýší o 7,5 % a 10,6 %.

Za příznivý možno označit i vývoj obyvatelstva v poprodukčním věku, neboť v letech 1980—1990 ho přibude v ČSSR pouze 4,9 % a v letech 1990—2000 do-

Graf 3. Věková skladba obyvatelstva podle pětiletých věkových skupin a pohlaví v r. 1980 a 2000.

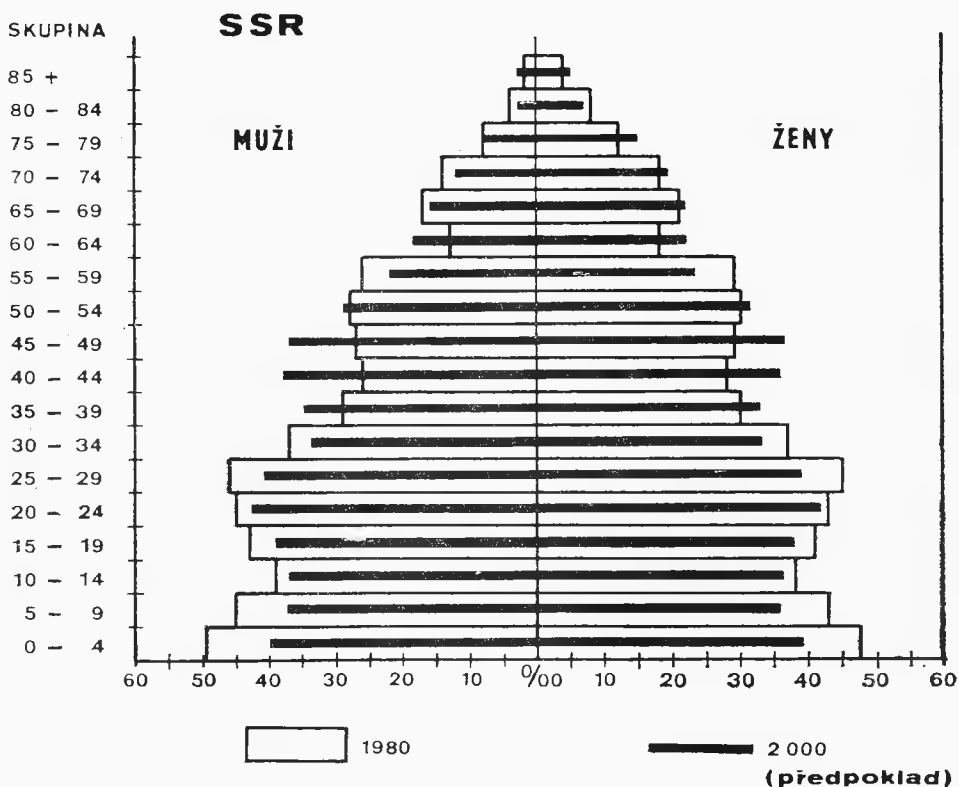
konce jen 0,3 %, a to v důsledku přechodu populačně slabších ročníků z doby kapitalistické hospodářské krize do této věkové skupiny obyvatelstva. V ČSR bude vývoj značně vyrovnaný: v prvním decéniu přírůstek 1,5 %, ale poté ve druhém desetiletí úbytek 1,7 %. V SSR, kde populační vývoj v minulosti byl vždy příznivější než v ČSR (ani v letech ekonomické krize 30. let nebyl v SSR úbytek natality tak výrazný), silnější populační ročníky zvýší počet obyvatelstva v poprodukčním věku v letech 1980—1990 o 13,7 % a v období 1990—2000 o 4,9 %.

Podíl obyvatelstva v produkčním věku vzroste v ČSSR z 56,8 % v r. 1980 na 58,4 % v r. 1990 a na 60,7 % v r. 2000. V ČSR bude tento podíl v roce 2000 činit 60,8 %, v SSR 60,3 %. Teprve po roce 2000 nutno počítat s tím, že věková struktura bude méně příznivá, a to i z hlediska produkčního věku.

Významné změny ve věkovém složení obyvatelstva, ke kterým dojde podle projekce v období 1980—2000, přehledně znázorňuje graf 3.

NĚKTERÉ ZÁVĚRY

Skutečnosti, které se číselně dokumentují, potvrzují, že v demografickém vývoji ČSSR (zvláště v ČSR) dochází v posledních letech k významným

Graf 3. Věková skladba obyvatelstva podle pětiletých věkových skupin a pohlaví v r. 1980 a 2000.

změnám, územně zřejmě dosti výrazně diferencovaným, které budou mít některé dlouhodobé důsledky, významné i z hlediska některých geografických disciplin.

Další demografický vývoj bude proto potřebné velmi pozorně sledovat, přičemž by bylo asi účelné o něm v určitém časovém odstupu informovat i geografickou veřejnost.

Z geografického aspektu bude ovšem zvláště zajímavé věnovat pozornost podrobnější územní diferenciaci. K tomu účelu bude potřebné se snažit postupně se propracovat ke spolehlivějším podkladům a rozborům o demografickém vývoji v jednotlivých okresech a městech.

Prozatím by bylo možné a účelné provést retrospektivní rozbor vývoje a dosaženého stavu obyvatelstva a jeho věkové struktury 1970—1980 podle okresů a měst, jehož výsledkem by zejména mohlo být vytypování jedinců jednak se zvláště příznivým vývojem a stavem, jednak jedinců stagnujících či dokonce regresivního typu. Zejména u měst by bylo mimoto účelné aspoň zhruba analyzovat vzájemné proporce přirozené a mechanické měny na jejich vývoj, jakož i otázky pohybu za prací (dojíždky a vyjíždky do zaměstnání).

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ РАЗВИТИЯ НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ ЧССР И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ГЕОГРАФИИ

Задача статьи — обратить внимание на некоторые более важные новые демографические явления и процессы, имеющие место в последние годы в ЧССР и которые играют важную роль как вступительные информации для решения географических проблем (главным образом для экономической географии и для географии населения), а именно потому, что они в пределах страны явно дифференцированы; об этом свидетельствуют хотя бы данные по обоим республикам чехословацкой федерации (ЧСР, ССР) и по отдельным административным областям.

Решения государственных органов ЧССР, принятые в 1968—1973 гг. в пользу поощрения рождаемости принесли явно положительные результаты в области естественной смены населения; они отразились, главным образом, в значительном росте рождаемости (преимущественно в ЧСР). Однако после 1980 года наблюдается опять неблагоприятное развитие основных демографических показателей. Прежде всего снижается рождаемость, однако также увеличивается и смертность. Естественный прирост населения в 1981 г. в среднем в ЧССР понизился на 3,8 человека на 1000 жителей (в ЧСР на 1,4; в ССР на 8,7). Снижение тенденций в реализованной плодовитости и в стагнации смертности потребовали внесения поправок в проект прироста населения: согласно проектам сделанным в 1980 году предполагалось, что численность населения ЧССР достигнет в 2000 году 16 703 тысяч, но по исправленному проекту сделанному в 1982 году в 2000 году предполагается лишь 16 007 тысяч жителей. Кроме того начиная с 1980 года понизилось общее количество бракосочетаний и повысилось количество брачных разводов и абортов. Эти процессы лишь отчасти отражают развитие возрастных групп населения и, поэтому, они не являются лишь кратковременной аномалией, но ими необходимо заниматься более внимательно как с неблагоприятными тенденциями дальнейшего развития.

Одновременно необходимо уделять постоянное внимание также анализам расхождений в развитии демографических показателей по обоим республикам, по административным областям, районам и крупным городам.

График 1. Чистая мера репродукции населения в 1970 и 1980 гг. по областям.

График 2. Средняя продолжительность жизни при рождении — данные за 1974—1975 и 1979—1980 по областям (за годы).

График 3. Возрастная структура населения по пятилетним возрастным группам и полу в 1980 г. и в 2000 г.

Табл. 1. Естественная смена населения в 1970—1981 гг.

Табл. 2. Браки и бракосочетаемость в 1979—1981 гг.

Табл. 3. Брачные разводы и бракоразводность в 1979—1981 гг.

Табл. 4. Рождения и рождаемость в 1979—1981 гг.

Табл. 5. Численность живорожденных и живорождаемость в 1979—1981 гг.

Табл. 6. Показатели репродукции населения в 1979—1981 гг.

Табл. 7. Аборты и абортность в 1979—1981 гг.

Табл. 8. Количество заявлений о аборты и интерруссии в 1979—1981 гг.

Табл. 9. Количество умерших, смертность и средняя продолжительность жизни в 1979—1981 г.

Табл. 10. Естественный прирост населения и индекс витальности в 1979—1981 гг.

Табл. 11. Чистая мера репродукции в 1975 г. и в 1980 г. по областям.

Табл. 12. Средняя продолжительность жизни при рождении в 1974—1975 гг. и в 1979—1980 гг. по областям.

Табл. 13. Проект численности населения в 1980—2000 гг. по основным возрастным группам.

Перевод: Л. Правдова

RECENT PROCESSES OF THE POPULATION DEVELOPMENT IN THE ČSSR AND THEIR SIGNIFICANCE FOR GEOGRAPHY

The aim of this article is above all to call attention to some significant new demographic phenomena and processes, which are developing in the ČSSR in recent years and are significant also as inputs for geographical considerations (especially within economic and settlement geography), namely above all from the viewpoint that they obviously rather differentiated within the state territory; this is at least being suggested by the data for both the parts of the Czechoslovak Federation (ČSR, SSR) as well as for the individual regions (krays).

The ultimate set of pro-natality measures in the ČSSR from 1968—1973 had strikingly favourable consequences to the natural change of population; it manifested itself chiefly by an increasing natality (especially in the ČSR). Since 1980, however, it is coming to an unfavourable development of the basic demographic indexes again. Above all the natality is decreasing, the mortality, however, being increasing, too. The natural growth of population decreased in 1918 on ČSSR average to 3.8 persons per 1,000 population (in the ČSR to 1.4; in the SSR to 8.7). The decrease of tendencies in realized fertility as well as the stagnation of mortality have compelled revising the projects of population: according to the projects from 1980 population in the ČSSR was supposed to reach 16,703 thousand in 2000, according to the revised project from 1982 only 16,007 thousand population is supposed for 2000. Besides, since 1980 the nuptiality decreased and both the divorce and abortion rates increased. These processes, being influenced only partly by the age structure of population, are not a short-term deviation only, but it is necessary to deal with them as with unfavourable indication of further development.

At the same time, it will be necessary to pay systematic attention also to analyses of dirrefences existing in the development of demographic indexes in both the parts of the Federation, in the individual regions (krays), districts and larger towns.

Graph 1. Net reproduction rate in 1970 and 1980 (by krays).

Graph 2. Expectation of life in births 1974—1975 and 1979—1980 by krays (in years).

Graph 3. Population age structure by five-year age groups and by sex in 1980 and 2000.

Table 1. Population natural movement 1979—1981.

Table 2. Marriages and nuptiality 1979—1981.

Table 3. Divorces and divorce rate 1979—1981.

Table 4. Births and mortinatality 1979—1981.

Table 5. Live births and live birth rate 1979—1981.

Table 6. Rates of population reproduction 1979—1981.

Table 7. Abortions and abortion rate 1979—1981.

Table 8. Applications for intentional abortion and intentional abortions 1979—1981.

Table 9. Deaths, mortality and average length of life 1979—1981.

Table 10. Natural increase of population and vital index 1979—1981.

Table 11. Net reproduction rate in 1975 and 1980 by krays.

Table 12. Expectation of life in births 1974—1975 and 1979—1980 by krays.

Table 13. Population projects 1980—2000 (FSÚ 1982) by basic age groups.